પરોક્ષે-પ્રત્યક્ષે : અતંદ્ર સાહિત્યસેવીનો ગાઢ સંસ્પર્શ ધરાવતા લેખો | પારુલ કંદર્પ દેસાઈ

[**'પરોક્ષે-પ્રત્યક્ષે'** : રમણ સોની, ૨૦૦૪, પ્ર. લેખક પોતે, પૃ. ૧૭૫, કિં. રૂ. ૧૧૦/-]

ગ્રંથસમીક્ષાના સામયિક 'પ્રત્યક્ષ'નું સંપાદનકાર્ય એ રમણ સોનીની આગવી ઓળખ છે. સંપાદક તરીકેની બાર વર્ષની કામગીરી પછી 'પ્રત્યક્ષ'ની સંપાદકીય નોંધ 'પ્રત્યક્ષીય'માંથી ચયન કરેલાં લખાણો 'પરોક્ષે-પ્રત્યક્ષે'માં ગ્રંથસ્થ થાય છે. સંપાદકીય નોંધ એ કોઈ પણ સાહિત્યિક સામયિકનું મહત્ત્વનું અંગ છે. કહો કે તત્કાલીન સાહિત્યિક પ્રવૃત્તિઓનું દર્પણ છે. રમણ સોની 'નિવેદન'માં જ સ્પષ્ટ કરે છે કે ''શરૂઆતથી જ એવું વિચારેલું કે કેવળ પ્રાસંગિક નોંધો કરવાને બદલે સાંપ્રત સાહિત્યિક સંચલનોમાંથી કોઈ મુદ્દો લઈને એનો વિમર્શ કરતા રહેવું – સ્પષ્ટ દૃષ્ટિકોણ મૂકી આપવો.'' આવા ચોક્કસ અભિગમથી લખાયેલા સંપાદકીય લેખોને તેમણે લખ્યું એટલું બધું જ સંગ્રહસ્થ કરવું એમ નહીં, પણ ચયન કરીને, વિષયાનુસાર વિભાજન કરીને મૂક્યા છે. તદ્અનુસાર, 'લેખકસંદર્ભ', 'ગ્રંથસંદર્ભ', 'સંપાદનો અને સંચયો', 'પરિસંવાદો અને સંમેલનો', 'સમીક્ષાપ્રવૃત્તિ', 'સાહિત્યપ્રવૃત્તિ' અને 'ચર્ચાગોષ્ઠિ' – એવા સાત વિભાગોમાં રમણ સોનીની રુચિની વ્યાપકતા તેમ જ સર્વગ્રાહિતા જોઈ શકાય છે. સાહિત્યની ઘટનાઓ અને સમસ્યાઓ, સાહિત્યિક પ્રવાહોની બંધાતી-બદલાતી જતી આબોહવાનો એક જીવંત અને સમૃદ્ધ આલેખ અહીં મળે છે. અહીં ઉત્તમની પ્રશંસા તેમણે પૂરી મોકળાશથી કરી છે તો નબળાને નબળું પણ કોઈનીય શેહ-શરમમાં આવ્યા વિના બેધડક કહ્યું છે. આ બધાની પાછળ સાહિત્યપદાર્થ વિશેની સાચી ખેવના અને નિષ્ઠા જોવા મળે છે. એક અતંદ્ર સાહિત્યસેવીનો ગાઢ સંસ્પર્શ ધરાવતા આ લેખો ભવિષ્યમાં ય મૂલ્યવાન બની રહે એવું વિત્ત ધરાવે છે

'લેખકસંદર્ભ'માં મેઘાણી, પ્રમોદકુમાર પટેલ, ભાયાણીસાહેબ, ભોગીલાલ ગાંધી, દિગીશ મહેતા, જયંત કોઠારી વિશે લખાયેલા લેખો છે. તેમાંથી 'મેઘાણી અને સાહિત્યિક પત્રકારત્વ' સિવાયના બાકીના શ્રદ્ધાંજલિલેખો છે. આ શ્રદ્ધાંજલિલેખો સર્જકવ્યક્તિત્વ અને લાક્ષણિકતાઓને પ્રગટ કરતા સ્વાધ્યાયલેખો બની રહે છે. જયંત કોઠારીના વિવેચક, સંશોધક, વક્તા કે શિક્ષક તરીકેના લાક્ષણિક વ્યક્તિત્વનો પરિચય કરાવતા એક જ વાક્યમાં તેમનો વિશેષ નોંધે છે : ''અપ્રમત્ત સ્વાધ્યાયની એકાગ્રતા અને તેજસ્વી બૌદ્ધિક ક્ષમતાથી પ્રગટતી કુશાગ્રતા તેમના આ ઉત્કૃષ્ટ વિદ્યાકાર્યનું રહસ્ય છે અને કદાચ એ જ એમની, નવા અભ્યાસીઓ માટે, એક મોટી પ્રેરકતા પણ બની શકે એમ છે.'' (પૃ. ૩૩) ભાયાણી-સાહેબ વિશેના લેખમાં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ પ્રકાશિત 'ભાષાવિમર્શ' સામયિકના સંપાદક તરીકેની કામગીરીનો સંક્ષિપ્ત પણ સઘન અહેવાલ મળે છે. જેમાંથી સંપાદનનો એક આદર્શ ઊભો થાય છે. ભોગીલાલ ગાંધી અને દિગીશ મહેતા વિશેના લેખોમાં તેમના લાક્ષણિક વિશેષો ટૂંકમાં દર્શાવી અનુક્રમે 'મિતાક્ષર' અને 'ઇંગ્લીશ, ઇંગ્લીશ' જેવાં મહત્ત્વના પુસ્તકોનો મર્મગ્રાહી પરિચય કરાવે છે. આ લેખોની શૈલીમાં ઉષ્માથી સભર સ્પર્શ પણ અનુભવાય છે. 'ગ્રંથસંદર્ભ'માં એવા ગ્રંથો વિશે વાત થઈ છે જે એમને વિત્તવાળા લાગ્યા હોય. જેમ કે 'બૃહત્ પિંગળ'નું ચાર દાયકે થયેલું પુનઃ પ્રકાશન કે 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ'ની સંશોધિત આવૃત્તિની ઊલટભેર નોંધ લે છે. સાથે એમને પ્રશ્ન થાય છે કે 'આપણા સમયનું જે વિદ્યાકીય વાતાવરણ છે એમાં આવા કાર્યની પ્રસ્તુતતા કેટલી ?' (પૃ. ૫૬) લંડનની 'વૉટરસ્ટોન ઍન્ડ કંપની' નામની પુસ્તકવિક્રેતા પેઢીએ બ્રિટનભરમાંના પ્રકાશકોના સહયોગથી પ્રગટ કરેલી સૂચિની બીજી આવૃત્તિ 'વૉટરસ્ટોન્સ ગાઇડ ટુ બુક્સ' (૧૯૮૮) વિશે કોઈને પણ એ પુસ્તક જોવા પ્રેરે એવો પરિચય કરાવ્યો છે. સૂચિગ્રંથ કેવો હોવો જોઈએ એનો આદર્શ પૂરો પાડતા આવા અમૂલ્ય પુસ્તક તરફ આંગળી ચીંધવાનું મહત્ત્વનું કાર્ય તેમણે કર્યું છે. કિશોર જાદવે કરેલા સમકાલીન ગુજરાતી વાર્તાકૃતિઓના અંગ્રેજી અનુવાદોનું સંપાદન 'કોન્ટેમ્પરરી ગુજરાતી શૉર્ટ સ્ટોરીઝ : એન એન્થોલોજી'ને આ પ્રકારના અલ્પસંખ્ય અનુવાદ-સાહિત્યમાં મહત્ત્વનો ઉમેરો છે એવું નોંધીને, દરેક વાર્તાનો મૂળ સ્રોત, પ્રકાશનવર્ષ, વાર્તાનાં મૂળ શીર્ષક, અનુવાદકોનાં નામ રહી જવાં જેવી ભૂલો નોંધે છે. 'પ્રત્યક્ષ'માંના આ લેખ પછી એ વિશે કિશોર જાદવના ખુલાસાની ચર્ચા કયા અંકમાં છે અને બીજી આવૃત્તિમાં અનુવાદકોનાં નામ તેમજ વાર્તાનાં મૂળ ગુજરાતી શીર્ષક સામેલ કરી દેવામાં આવ્યા છે એવી નોંધ મૂકવાનું ચૂકતા નથી.

'સંપાદનો અને સંચયો', 'પરિસંવાદો અને સંમેલનો', 'સમીક્ષાપ્રવૃત્તિ', 'સાહિત્ય-પ્રવૃત્તિ' જેવા વિભાગોમાં આપણી સંપાદનપ્રવૃત્તિ, સમીક્ષાપ્રવૃત્તિ, સાહિત્યિક પ્રવૃત્તિ તેમજ પરિસંવાદો વિશેનાં ધારદાર નિરીક્ષણો છે, ટીકા-ટિપ્પણીઓ છે, ક્યાંક આક્રોશ છે, વ્યંગબાણ છે, ફરિયાદ છે પણ તેમાં કટુતા નથી, સાહિત્યપદાર્થ વિશેની નિસબત છે, ચિંતા છે. ઝટપટ થતાં સંપાદનોમાં 'ન કોઈ પૂર્વયોજના, ન સ્પષ્ટ પ્રયોજના, ન કશી વ્યવસ્તા' (પૃ. ૬૧)ને કારણે ઊભા થતા પ્રશ્નોની ચર્ચા સાથે સંપાદકે કેવી કેવી કાળજી રાખવી જોઈએ તેનું ઉપયોગી માર્ગદર્શન છે. 'મારી હકીકત' અને 'ભદ્રંભદ્ર' એ બે કૃતિઓને અનુષંગે કૃતિસંપાદનના ગંભીર પ્રશ્નોની ઉદાહરણો સાથે છણાવટ કરી છે. ૧૯૯૫ની કવિતાના સંપાદન નિમિત્તે સાંપ્રત કાવ્યસર્જનપ્રવૃત્તિ વિશેનો અનુભવ આકરા બનાવી લખાવે છે : '''થોકબંધ રચનાઓ' નરી પદ્યરૂપ છે. અરે, સરખું પદ્યરૂપ પણ એમાં નથી. છંદ-રેખાઓ અને સંધિ-આવર્તનો અવરોધ પામ્યા કરતાં હોય ને લયમાં ગાબડાં પડ્યે જતાં હોય એને પદ્ય પણ કેવી રીતે કહેવું ? એમ થાય કે કાન વગર જ કેટલાક સજ્જનોએ કવિતા કરવાનું હાથમાં લઈ લીધું છે. મર્મલક્ષી સૌન્દર્યરચના તો એમનાથી જોજનો દૂર.'' (પૃ. ૬૯) પરિસંવાદો અને સંમેલનો વિશેનો તેમનો પ્રતિભાવ પણ આ વિભાગના લેખોનાં શીર્ષક 'પરિસંવાદો : બહુ બહુ હવામાં વહી ગયા...' કે 'ઉપલબ્ધિઓની બાદબાકી'માં ધ્વનિત થાય છે. શતાબ્દીસમારોહો તેમને લેખકનું પુનર્મૂલ્યાંકન કરનારા કે વિદ્યાકીય ચર્ચાસત્રો થવાને બદલે 'લટકતા – લહેરાતા શિથિલ છેડાઓ વાળા ને કેવળ વિધિનાં છોગાંવાળા કાર્યક્રમ' આગળ જ અટકી જતાં લાગે છે.'' (પૃ. ૮૬) 'લેખકસંદર્ભ' અને 'ગ્રંથસંદર્ભ' વિભાગમાંના વિધાયક ચિત્રની સામે આ વિભાગોમાં સાંપ્રત સાહિત્યપ્રવૃત્તિની બીજી બાજુ પ્રગટે છે, પણ એમનો અભિગમ નકારાત્મક નથી. એવું લાગે કે રમણ સોનીએ અહીંયાં સતત 'જાગતે રહો'નો લલકાર કરતા એક જાગ્રત પ્રહરીની ભૂમિકા ભજવી છે. અંગ્રેજીમાં પ્રકાશિત થતા ત્રણ ભારતીય સમીક્ષા-સામયિકો 'ધ બુક રિવ્યૂ', 'ઇન્ડિયન રિવ્યૂ ઑફ બુક્સ' તથા 'બિબ્લીઓ'નો પરિચય કે જયંત મેઘાણીના સંપાદનકાર્યનો પરિચય ઉજ્જ્વળ દૃષ્ટાંતો બની આવે છે.

'પ્રત્યક્ષ'ના આરંભ સમયે લખાયેલો લેખ 'લેખક-પ્રકાશક-વાચક-સમીક્ષક વચ્ચેનું સંપર્કસૂત્ર', 'પ્રત્યક્ષ'નાં પાંચ વર્ષ પછી લખાયેલો લેખ 'સ્થિરતા ઇષ્ટ છે, સ્થગિતતા નહીં'

તેમ જ છેલ્લો વિભાગ 'ચર્ચા-ગોષ્ઠિ'માંની ત્રણ સંપાદકો સાથેની ગોષ્ઠિમાં રમણભાઈના સંપાદકીય વલણનો એક ચોક્કસ નકશો મળે છે. 'પ્રત્યક્ષ'ના પ્રથમ અંકમાં જ તેમણે પુસ્તકપરિચય અને પુસ્તક-પરીક્ષણ – બંને બાબતો પર ભાર મૂક્યો હતો. આ આખીય પ્રવૃત્તિને એક બૃહદ્ ફલક પર વિસ્તારવાનો તેમનો ઉદ્દેશ પણ અહીંયાં સ્પષ્ટ થાય છે. ડંકેશ ઓઝા સાથેની મુલાકાતમાં 'પ્રત્યક્ષ'ના પ્રકાશન અંગેના પ્રશ્નોના ઉત્તરમાં, ગ્રંથસમીક્ષાના સામયિકની અનિવાર્યતા, સામયિક સંપાદન કરતાં અનુભવેલી મુશ્કેલીઓ અને સૌના સાથ-સહકારથી મળતો સંતોષનો અનુભવ, 'પ્રત્યક્ષ' માટેની ભાવિ યોજના વિશે મોકળા મને વાત કરી છે. 'ઇન્ડિયા ટૂડે'ના સાહિત્યવિશેષાંક માટે વીનેશ અંતાણીએ પૂછેલા પ્રશ્નોના ઉત્તરમાં સળંગ લેખ રૂપે ગુજરાતી સાહિત્યની વર્તમાન પરિસ્થિતિ વિશે ચર્ચા કરી છે. હર્ષદ ત્રિવેદીએ 'શબ્દસૃષ્ટિ'ના વિશેષાંક માટે પૂછેલા પ્રશ્નોના ઉત્તરમાં વિવેચન – સંશોધન, સંપાદન અને વર્તમાન સાહિત્યસ્થિતિ અંગેના વિચારો પ્રગટ થયા છે.

રમણ સોની એમની ગદ્યશૈલી દ્વારા ભાવકને પણ પોતાની ચિંતામાં સાંકળતા રહ્યા છે અને વેધક પ્રશ્નો પૂછતા રહ્યા છે. જેમ કે, ''વિદ્યાર્થીઓ સામે આપણે જૂની શિષ્ટ કૃતિઓ આવે સ્વરૂપે મૂકવાની ?'' (પૃ. ૬૭), 'અત્યારે આવા થોડાક નવઅભ્યાસીઓની એક સૂઝસમજવાળી ને નિર્ભીક પેઢી ઉદીયમાન થઈ રહી જણાય છે ત્યારે પેલી સામાજિક દૂષિતતાને બહાર રાખતું નરવું ને ઉત્તેજનાપૂર્ણ વાતાવરણ રચવાની દિશામાં ઊહાપોહ કરવા આપણે તૈયાર છીએ !'' (પૃ. ૧૦૫) તો ગદ્યની આ છટા આકર્ષક બની રહે છે. ''ઉપલબ્ધિઓની બાદબાકી થતી રહે છે ને મિલન શેષ રહી જાય છે. જાણે કે, મળવાનું થાય છે ને કશી વાત જ થઈ શકતી નથી...' (પૃ. ૮૫) 'અસહ્ય મુદ્રણયંત્રણા' લેખનું ગદ્ય પણ આ રીતે નોંધપાત્ર છે. ગોધરા હત્યાકાંડના દિવસોનાં વર્તમાનપત્રો વાંચી વાંચીને ઉદ્ભવેલી વ્યથા-વેદના અહીં તારસ્વરે પ્રગટ થઈ છે. સમગ્ર ગ્રંથમાં આ લેખ એની સામગ્રી અને અભિવ્યક્તિને કારણે જુદો પડી આવે છે. આમ, રમણ સોનીની આ સંપાદકીય નોંધો માત્ર દર્પણ નહીં, પણ નજરે ન દેખાતી ઝીણી ઝીણી બાબતોને મોટી કરી દેખાડતું, પરોક્ષે રહેલાને પ્રત્યક્ષ કરી દેખાડતું સૂક્ષ્મદર્શક યંત્ર બની રહે છે.